

= *Matijas Baković* ♦ *María Florencia Luchetti* =====

Institut za migracije i narodnosti

matijas.bakovic@imin.hr – maria.luchetti@imin.hr

UDK: 930.25(497.6=163.42)

Prethodno priopćenje

PISANA KULTURNA BAŠTINA U BOSNI I HERCEGOVINI I HRVATSKI IDENTITET

Sažetak

Jezik je sredstvo pristupa iskustvu i, zajedno s pamćenjem, čini instrumente za institucionalizaciju kolektivnoga iskustva. Isto tako, pisanje i pismo predstavljaju važnu sastavnicu tradicije i kulturnoga naslijeđa jednoga naroda, koja može, ali i ne mora, utjecati na definiranje njegova identiteta. Na taj su način identiteti, individualni i kolektivni, rezultat internalizacije kulturnih smjernica društvenih aktera, koje se odvijaju unutar određenih polja djelovanja, institucionalnih okvira te diskurzivnih formacija i praksi. U slučaju Hrvata u BiH, zbog suživota više naroda na jednome relativno malom prostoru i prisutnosti različitih vjerskih skupina, njihov se jezik kroz povijest bilježio različitim pismima. Isto tako, karakterizacija svakoga od tih pisama kao hrvatskoga kulturnog naslijeđa varirala je tijekom vremena. Kroz sociološki i kulturološki pristup, koji mora biti ujedno i povijesni, predstavljeni su rezultati istraživanja čiji su ciljevi bili utvrditi poznavanje pisane tradicije hrvatskih srednjoškolaca u BiH te vidjeti u kojoj mjeri ona utječe na odredbu njihova identiteta.

Ključne riječi: identitet; kulturna baština; povijesna pisma; Hrvati; Bosna i Hercegovina

WRITTEN CULTURAL HERITAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND CROATIAN IDENTITY

Abstract

Language is a means of access to experience and together with memory, constitutes instruments for the institutionalization of collective experience. In the same way, writing and script represent an important component of a people's tradition and cultural heritage, which can, but it doesn't have to, influence the definition of their identity. In this way identities, both individual and collective, are the result of the internalization of cultural guidelines by social actors, which take place within certain fields of activity, institutional frameworks and discursive formations and practices. In the case of the Croats in Bosnia and Herzegovina, due to the coexistence of various peoples within one territorial space and the presence of different religious groups, their language was recorded in different scripts throughout history. Likewise, the characterization of each of these scripts as belonging to the Croatian cultural heritage has varied over time. Through a sociological and cultural approach, which must also be historical, the results of the research are presented, with the aim to determine the knowledge of the written tradition of Croatian high school students in Bosnia and Herzegovina and to see to what extent it affects the determination of their identity.

Keywords: identity; cultural heritage; historical letters; Croats; Bosnia and Herzegovina

Uvod¹

Jezik se često ističe kao glavna odrednica i utočište identiteta. Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini bilježio se kroz povijest različitim pismima, pa se i kroz odnos prema tim pismima može promatrati razvoj kulturnoga identiteta. Hrvatska pisana tradicija opisuje se pojmom *tropismenost*, ali bi se u kontekstu Bosne i Hercegovine moglo vrlo lako govoriti i o *četveropismenosti*. Naime, uz glagoljicu, ćirilicu (bosančicu) i latinicu, nekada se isticalo da su se u svojoj prošlosti Hrvati služili i arapskim pismom. Naravno, s obzirom na slojevitost prošlosti i isprepletenost svih stanovnika u BiH, sva ta pisma mogu se dovesti u doticaj i s drugim kulturama i narodima koji žive u Bosni i Hercegovini. Ključno je pitanje koliko se danas Hrvati u BiH mogu identificirati s tom pisanom

¹ Članak je nastao u okviru sporazumnoga međunarodnog znanstvenoga projekta „Kulturno-politička povijest Hrvata u Bosni i Hercegovini“ Instituta za migracije i narodnosti iz Zagreba i Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru.

tradicijom i utječe li ona (i u kojoj mjeri) na gledište o vlastitome identitetu. Donedavno se, uz isticanje tropisimenosti, stidljivo govorilo o pisanoj baštini na ćirilichnome pismu kod Hrvata, pa se tako i takva tradicija reducirala na današnje državne granice uz malo ili nimalo spomena Bosne i Hercegovine. Ipak, na lokalnome planu vide se pomaci i kod pojedinih Hrvata u BiH koji nastoje bosančicu prikazati, pa čak i „brandirati“, kao jedno od pisama kojim su se služili njihovi predci (npr. *Aleja hrvatske ćirilice*), iako tu izostaju širi konsenzus i institucionalna potpora. Od 90-ih godina 20. stoljeća dolazi do izostavljanja alhamijado književnosti iz korpusa hrvatske književnosti, stoga se taj odvojak slabo ili nimalo percipira kao dio hrvatskoga identiteta.

Uz teorijsko razmatranje tih problema i na temelju istraživanja provedenoga u srednjim školama u Hercegbosanskoj županiji, u radu će se predložiti analiza prikupljenih podataka iz kojih se može dobiti šira slika o slojevitosti shvaćanja identiteta i poistovjećivanja pojedinih povijesnih pisama s određenom kulturnom baštinom i zajednicom. Svrha je istraživanja bila propitati opću informiranost učenika srednjih škola o navedenoj problematici, pokazati koliko učenici poznaju povijesna pisma kojima su se služili Hrvati u BiH te provjeriti poznavanje ključnih spomenika i osoba iz kulturne povijesti Hrvata u BiH.

Prva je pretpostavka bila da su učenici najbolje upoznati s glagoljicom koja se najviše uči u školama i opća je percepcija toga pisma kao staroga hrvatskog. Druga je pretpostavka bila da su učenici u BiH dobro upoznati s pojmom bosančice koja je staro narodno pismo u BiH. Treća je pretpostavka da učenici najslabije poznaju arapsko pismo, odnosno alhamijado književnost. Rezultati ankete potvrđuju navedene radne hipoteze, ali iznenađuje postotak poznavanja pojedinih pisama.

1. Sociološki i kulturološki pogled o identitetu

Raširena uporaba koncepta identiteta u području društvenih znanosti posljednjih desetljeća pokazala je, između ostaloga, nedostatak jednoznačnosti do te mjere da su neki autori stavili u pitanje njegovu korisnost ili relevantnost, predlažući nadgradnju ili revitalizaciju. Iz perspektive kulturoloških studija kritika metafizičke, supstancijalističke i esencijalističke koncepcije identiteta napravljena je na temelju triju primarnih zapažanja: a) proces konstrukcije važ-

niji je od produkta konfiguracije identiteta; b) razlika je sastavni dio svakoga identiteta; c) identiteti se formiraju u specifičnim institucionalnim okružjima, unutar diskurzivnih formacija i praksi, a rezultat su enuncijativnih strategija i modaliteta moći. Taj novi način razumijevanja identiteta bolje je izražen pojmom *identifikacija*, čime se naglašava njegov provizorni, uvjetni, višestruki, situirani i kontekstualni karakter, kao i važnost afektivne veze.² Iz sociološke perspektive Brubaker i Cooper problematiziraju taj diskurzivni tretman, napominjući da trenutačno prevladavajuća konstruktivistička koncepcija može dovesti do gubitka specifičnosti i analitičke korisnosti. Različite koncepcije i uporabe pojma ovise kako o kontekstu u kojemu se koriste, tako i o teorijskoj tradiciji kojoj istraživač pripada. No, oni su identificirali pet ključnih uporaba prema kojima se definicije koncepta identiteta mogu grupirati³ i predlažu da ga se zamijeni sljedećim kategorijama, od kojih bi svaka pokrivala neke od aspekata obuhvaćenih konceptom: a) identifikacija i kategorizacija; b) samorazumijevanje i društvena lokalizacija; c) povezanost i grupnost. Na temelju Bourdieuve teorije najznačajniji doprinos ovih autora raspravi jest sociološka razlika između identiteta kao analitičke kategorije i identiteta kao kategorije prakse. Povezujući to razlikovanje s poznatijim razlikovanjem između dvaju glavnih pristupa problemu identiteta (esencijalističkoga i konstruktivističkoga), važno je naglasiti kako je drugi pristup najprikladniji za razumijevanje identiteta kao analitičke kategorije, iako je prvi pristup bitno uzeti u obzir u istraživanjima, kao što je slučaj u ovome radu, koja nastoje razumjeti identitete kao kategorije prakse.

No, unatoč problematičnu svojstvu smatramo da koncept još uvijek zadržava svoju valjanost, uglavnom zahvaljujući upravo činjenici da ga njegova operativnost kao kategorije prakse čini pojmom koji omogućava razmišljanje

² Usp. Stuart Hall – Paul Du Gay (ur.), *Questions of Cultural Identity*, Sage Publications, 1996. i Avtar Brah, *Cartografías de la diáspora. Identidades en cuestión*, Traficantes de sueños, 2011.

³ Na taj je način identitet dobio sljedeća značenja koja se mogu prikazati samostalno ili u kombinaciji: 1. kao neinstrumentalna osnova za društveno ili političko djelovanje, kao nešto drugo od interesa; 2. kao specifično kolektivni fenomen koji podrazumijeva postojanje jednakosti među članovima skupine tijekom vremena (solidarnost, zajednička savjest i stanja duha, kolektivno djelovanje); 3. kao središnji, navodno duboki, osnovni, trajni ili temeljni aspekt samosvijesti ili individualnosti (osobne ili kolektivne) ili kao temeljni uvjet društvenoga života; 4. kao procesni i interaktivni razvoj, kontingentni proizvod društvenoga i političkoga djelovanja i temelj za naknadno djelovanje; 5. kao prolazni proizvod višestrukih i natjecateljskih diskursa koji naglašavaju nestabilnu, višestruku, fluktuirajuću i fragmentiranu kvalitetu suvremenog sebstva. Usp. Rogers Brubaker – Frederick Cooper, „Beyond ‘Identity’“, *Theory and Society*, Springer Stable, 29(1), 2000., str. 1–47. <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>

o nizu pitanja za koja još uvijek nije pronađeno bolje rješenje. Velike ekonomske, društvene, političke, kulturne i tehnološke transformacije posljednjih pola stoljeća, koje su strukturalizam, poststrukturalizam i *lingvistički obrat* pokušale objasniti, u osnovi su fenomena koji se, iako nije apsolutno nov, samo produžio posljednjih godina. Naime, razvoj tehnologije i medija snažno je utjecao na to da niz udaljenih fenomena svakodnevnoga života intervenira u svakodnevnu svijest, mijenjajući percepciju stvarnosti i vlastitoga identiteta⁴ i omogućavajući izgradnje nacionalnih država te nacionalizma i nacionalnih identiteta koji su im davali ideološki temelj,⁵ kao i različite vrste kolektivnih identiteta koji su analizirani u terminima političkih fikcija.⁶ S druge strane, uz promjene vezane za globalizaciju, postmodernost ili radikalizaciju modernosti i *kulturni obrat* kao čimbenike objašnjenja rastuće važnosti identiteta kako u društvenim znatnostima tako i u društveno-povijesnim konstelacijama i svakodnevnom životu, u ovome istraživanju treba posebno istaknuti tranzicijske procese koji su se dogodili krajem 20. stoljeća i posljedično otvaranje prostora za ostvarivanje političke kulture civilnoga društva, što je podrazumijevalo kontekst za izražavanje različitih prava i identitetskih borbi.⁷

Na taj je način pojava kulturnih teorija ili pristupa koji kulturi daju konstitutivnu (a ne izvedenu) dimenziju društvenoga svijeta⁸ i koji nastoje izjednačiti kapacitet *agencije* i težinu *strukture* pogodovala isticanju koncepta identiteta. To je tako jer razumijevanje kulture kao prakse i kao proizvoda, kao simbolički (internalizirani mentalni oblici ili strukture) i objektivizirani oblik (kulturni objekti i kulturne prakse), dovodi do toga da se smatra kako se sve kulturne manifestacije uvijek odnose na društveni prostor identiteta jer je identitet rezultat procesa selektivne, hijerarhijske i kontrastivne internalizacije određenoga

⁴ Usp. Anthony Giddens, *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, 1991.

⁵ Usp. Benedict Anderson, *Nacija - zamišljena zajednica: razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Školska knjiga, 1990.

⁶ Usp. R. Brubaker - F. Cooper, *n. dj.*

⁷ Usp. Rade Kalanj, „Identitet i politika identiteta (politički identitet)“, Neven Budak - Vjeran Katunarić (ur.), *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010., str. 117-133.

⁸ Usp. Raymond Williams, *Sociología de la cultura*, Paidós, 2015.

kulturnog repertoara društvenih aktera. Stoga samo kulturološka perspektiva omogućuje da se izgradi gotov prikaz konstitucije identiteta.⁹

Kako je ta kulturološka perspektiva pokazala, ljudsko iskustvo uvijek je posredovano iskustvo. Povrh svega, posredovano je jezikom koji je sredstvo pristupa svijesti i koji, uz pamćenje, čini temeljni alat za individualno prisjećanje i institucionalizaciju kolektivnoga iskustva.¹⁰ U suvremenosti se posredovanje iskustva povećava i usložnjava razvojem različitih medija, od tiskanoga teksta do elektroničkoga signala. Povećanje medijatzacije iskustva, koje ovi oblici društvene komunikacije podrazumijevaju, utjecalo je na razvoj i širenje suvremenih institucija i društvene percepcije svijeta koji nas okružuje.¹¹ U ovome istraživanju fokus je stavljen na pisanu kulturnu baštinu u BiH kao i na pogled učenika srednjih škola na tu nju.

Polazeći od sociološkoga i konstruktivističkoga pristupa, identitet, kao analitička kategorija, shvaća se kao relacijski, višedimenzionalni, situirani, subjektivni i društveni fenomen koji se formira *u* i *kroz* kulturu i koji uvijek izražava određene vrste društvenih odnosa koji nisu ni vječni ni univerzalni. No, ne gubi se iz vida upotreba pojma kao kategorije prakse i stoga se za njegovo primjerenost razumijevanje mora u sklopu analize uključiti esencijalistički način na koji pojam identiteta obično koriste različiti društveni akteri koji se nalaze u određenim prostorima ili poljima, koji imaju različite kvote i vrste kapitala i koji usmjeravaju svoje djelovanje u skladu s različitim pravilima i načelima legitimnosti koja su u pitanju. U tome smislu identitet je rezultat osjećaja, uvjerenja i kategorija percepcije i klasifikacije koji su uvijek u odnosu (*dijalog* i *spor*) s drugim pokušajima legitimna definiranja društvenoga svijeta. U tim politikama i borbama za identitet, u koje su uključene grupe, pokreti, ustanove i formacije, kulturna baština i selektivna tradicija dio su predmeta spora.¹²

⁹ Usp. Pierre Bourdieu „L'identité et la représentation. Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région“, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, (35), 1980., str. 63-72; Pierre Bourdieu, „Dialogue à propos de l'histoire culturelle“, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, (59), 1985., str. 86-93; Pierre Bourdieu, *Razones prácticas sobre la teoría de la acción*, Anagrama, 1999.; François Dubet, „De la sociología de la identidad a la sociología del sujeto“, *Estudios Sociológicos*, 7(21), 1989., str. 519-545; Gilberto Giménez, „Globalización y cultura“, *Estudios Sociológicos*, 20(1), 2002., str. 23-46; Avtar Brah, *Cartografías de la diáspora. Identidades en cuestión*, Traficantes de sueños, 2011.

¹⁰ Usp. Gilberto Gimenez, *Estudios sobre la cultura y las identidades sociales*, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes – Instituto Coahuilense de Cultura, 2007.; R. Williams, *n. dj.*, 2015.

¹¹ Usp. A. Giddens, *n. dj.*

¹² Usp. P. Bourdieu, *Razones...*; R. Williams, *n. dj.*

U slučaju povezanosti pisane kulturne baštine u Bosni i Hercegovini i hrvatskoga identiteta glavnu ulogu danas ima, ili bi trebao imati, sustav obrazovanja na razini županija s hrvatskom većinom u BiH. No, povijesno gledano, u BiH početkom 17. stoljeća, u nedostatku zajedničkih kulturnih institucija, najvažniji bili su obrazovani pojedinci povezani s vjerskim zajednicama. Za Hrvate, odnosno katolike u BiH, posebnu je ulogu imala provincija Bosna Srebrena, jer je svojom površinom obuhvaćala prostor od Dalmacije do Budima stvarajući tako na jednome širem području od same BiH jedinstven duhovni i kulturni prostor na kojemu se širila pisana riječ.

2. Povijesni pregled

Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini bilježio se kroz povijest različitim pismima, pa se i kroz odnos prema tim pismima može promatrati razvoj kulturnoga identiteta. Uvriježeno je gledište da se hrvatska pisana tradicija opisuje pojmom tropismenosti jer su se Hrvati tijekom svoje prošlosti služili glagoljičnim, ćiriličnim i latiničnim pismom. Tako još Ivan Kukuljević Sakcinski 1863. u *Predgovoru* svojega djela *Listine Hrvatske* spominje ta tri pisma kojima su se služili Hrvati.¹³ Ipak, u kontekstu Bosne i Hercegovine moglo bi se vrlo lako govoriti i o četveropismenosti, stoga se tim trima pismima često pridodaje i arabica, odnosno književnost pisana arapskim pismom i narodnim jezikom. Takvo pripisivanje alhamijado književnosti ukupnomu korpusu hrvatske književnosti bilo je češće do 90-ih godina 20. stoljeća, odnosno do rata u BiH. Danas je dosta manje onih koji još uvijek taj dio književnosti smatraju i dijelom hrvatske književnosti jer je tijekom 90-ih godina 20. stoljeća uglavnom s hrvatske strane prešućivana i prepuštena uglavnom u bošnjački kulturni i nacionalni korpus. Takav se stav odrazio i u školstvu u kojemu se alhamijado književnost više ne uči kao dio hrvatske književnosti, pa ni one u BiH.

Kada se promatra odnos pisane kulturne baštine i suvremenoga identiteta, neminovno se mora voditi računa o (samo)svijesti pisaca u prošlosti i o našem današnjem poimanju te prošlosti. Važna je (samo)svijest pisaca o pripadnosti u trenutku nastanka pojedinih tekstova jer je odabir jezika i pisma kojim se taj

¹³ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Listine Hrvatske (Acta Croatica)*, Brzotiskom narodne tiskarnice dra Ljudevita Gaja, 1863., str. VI.

jezik bilježi često mogao značiti i odabir određene kulturne zajednice. S obzirom na to da je „jezik po svojoj suštini primarno govorna, a potom sekundarna pisana realizacija, koja je, zapravo, sistem grafijskog bilježenja datog jezičkog koda“¹⁴, može se reći da je odabir jezika nadređen odabiru pisma kojim se taj jezik bilježi. Suvremeno iščitavanje tih tekstova mora svakako početi od konteksta vremena nastanka pojedinih tekstova i voditi računa o smještaju tih tekstova u društveno-kulturne obrasce. Ako promatramo (samo)svijest i (samo) identifikaciju pisaca koji su oblikovali određena djela, onda se može vrlo lako zapaziti da se ni oni koji se mogu jednoznačno smjestiti u isti kulturni krug često ne služe istim pismom. Tako Matija¹⁵ Divković i Ivan Bandulavić u gotovo isto vrijeme tiskaju svoje knjige različitim pismom, ali ga namjenjuju istomu kulturnom krugu u BiH, katoličkim svećenicima i katoličkomu puku. Razlika između njihovih izdanja možda i jest tek nekoliko godina (Divković 1611., Bandulavić 1613.), ali je razlika u pristupu drukčija. Divković je tradicionalist koji svojim izborom pisma čini poveznicu sa srednjovjekovnom književnošću i premošćuje desetljeća zamrle pismenosti na području BiH. Odabirom pak jezika starodubrovačke proze za temelj svojega književnog izraza¹⁶ Divković je pokazao da je riječ o jednome kulturnom prostoru, kojemu u biti vraća Bosnu nakon osmanskoga zauzeća. Bandulavić je s druge strane modernist koji svojim odabirom latinice hvata moderne trendove i povezuje BiH ne samo s Europom nego, što je važnije, s ostalim hrvatskim kulturnim središtima u kojima latinica lagano preuzima primat. On kao predložak svojemu djelu uzima stariji hrvatski lekcionar, lekcionar Bernardina Splićanina iz 1495., ali se najvjerojatnije služio tiskanim izdanjem koje je objavio Benedikt Zborovičić 1543. godine.¹⁷ Tako su, iako različitim odabirom pisma, izborom istoga književnog izraza koji je sadržajem upućen istim recipijentima i Divković i Bandulavić potvrdili da pripadaju

¹⁴ Alen Kalajdžija, *Refleksi jata u bosanskom alhamijado pjesništvu. Ikavski poetski manir*, Institut za jezik, 2013., str. 9.

¹⁵ Neki autori Divkovićevo ime pišu Mate(j), a ne Matija, iako je upravo Matija najčešće i uobičajeno (usp. Vine Mihaljević, „Fra Mate Divković i hrvatska bratovština u Mlecima“, *Croatia Christiana periodica*, 20(38), 1996., str. 173; Zvonko Pandžić, „Općehrvatski karakter kulture bosanskohercegovačkih Hrvata“, *Vijenac*, Matica hrvatska, 548, 5. III. 2015., <https://www.matica.hr/vijenac/548/opcehrvatski-karakter-kulture-bosanskohercegovačkih-hrvata-24230/>, (26. I. 2023.)).

¹⁶ Usp. Darija Gabrić-Bagarić, „Hrvatska bosanička baština u djelima bosanskih franjevaca 17. stoljeća“, *Filologija*, 62, 2014., str. 34.

¹⁷ Usp. Ivo Pranjković, „Lekcionar fra Ivana Bandulavića“, *Svjetlo riječi*, 24. V. 2019., <https://www.svjetlorijeci.ba/lekcionar-fra-ivana-bandulavica-2/> (5. II. 2023.).

istomu kulturnom krugu. Odabir pisma u jednoj kulturi važan je, ali nije jedini bitan čimbenik. Tako se moglo dogoditi da je alhamijado književnost tijekom 20. stoljeća proučavana kao odvojak hrvatske književnosti¹⁸ upravo zbog jezika¹⁹ kojima su pisani ti tekstovi. Odabirom arapskoga pisma pisci alhamijado književnosti svrstali su se u tadašnji muslimanski krug pisaca (drugomu u to vrijeme nisu ni smjeli pripadati), ali odabirom književnoga izraza slijede tadašnje katoličke pisce u BiH. I dok su katolici u BiH mogli birati između dvaju pisama, ostaje pitanje jesu li muslimani uopće mogli uzeti drugo pismo za književnost ili je taj odabir bio predodređen kulturnim i društvenim čimbenicima toga doba. Latinica nije dolazila u obzir zbog predodžbe toga pisma kao zapadnoga i kršćanskoga. Ostaje bosanska (hrvatska, zapadna) ćirilica kojom su mogli pisati i kojom su pisana tzv. krajišnička pisma koja su muslimani uputili kršćanima, ali ostaje otvoreno jesu li oni u to doba sami pisali ta pisma ili su ih za njih pisali unajmljeni pisari.²⁰ Na koncu je i ćirilica, u narednim stoljećima, od glavnoga bosanskog pisma svedena tek na lokalne pisce, pisanje pisama, okružnica, ljetopisa i drugih zapisa bez većih književnih pretenzija. Ipak, i kod muslimana se, bez obzira na jezik kojim pišu svoja djela, vidi jasan početak polarizacije u namjeni njihovih djela pisanih arapskim pismom. Kao kod Divkovića i Bandulavića, i njihova su djela namijenjena samo jednomu dijelu stanovnika u BiH, muslimanskomu stanovništvu, jer je svjestan odabir arapskoga pisma značio automatsko eliminiranje svih onih (potencijalnih) čitatelja drugih vjera u BiH. Naravno, ostaje otvoreno pitanje koliko je uopće moglo biti onih koji su ih bili u stanju čitati i vjerojatno su bili u manjini u odnosu na čitatelje kojima su namijenjene knjige tiskane bosančicom i latinicom. Širenju alhamijado književnosti svakako nije pomogla ni činjenica da su ta djela ostala u rukopisima, pa je tako još više smanjen broj potencijalnih čitatelja. Drugi pol njihova samogledišta i opredjeljenja nalazimo u nazivlju i sadržaju pojedinih djela. Tako

¹⁸ Antologije hrvatske književnosti, od Mihovila Kombola pa sve do Ivana Slamniga te Nikole Miličevića i Antuna Šoljana, alhamijado književnost smatraju odvojkom hrvatske književnosti. Edicija *Pet stoljeća hrvatske književnosti* u knjizi *Zbornik stihova XVII. stoljeća* donosi i posebno poglavlje „Aljamiado poezija“, Rafo Bogišić (ur.), 1967., str. 283-300.

¹⁹ Usp. Benedikta Zelić-Bučan, „Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti“, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 19(1), 1971., str. 16-17.

²⁰ Srećko M. Džaja, „Interpretativne aporije bosanskohercegovačke historiografije“, *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017) I*, Dževad Juzbašić – Zijad Šehić (ur.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 47(1), 2020., str. 64.

je najstarija sačuvana pjesma zapisana arapskim pismom naslovljena *Hirvat türkisi* (*Hrvatska turčija* – Hrvatska narodna pjesma), pa se može opravdano postaviti pitanje: Zašto zapisivač baš tako naslovljuje tu pjesmu, a ne nekim drugim imenom? Ili, zašto Hasan Kaimija u pjesmi *O osvojenju Kandije* pjeva: „Nemojte se kladiti, / a Hrvate paliti; / Za to ćete platiti / kad vam ode Kandija“²¹, u kojoj se ne misli na Hrvate katolike nego na Hrvate muslimane?²² Čini se da najraniji autori alhamijado književnosti zbog političkih okolnosti možda i nisu previše mogli birati pismo kojim će pisati svoja djela (jer da jesu, ne bi se alhamijado književnost javljala i kod drugih europskih naroda), ali jezik i osjećaj pripadnosti nitko im nije mogao oduzeti.

3. Današnji pogled

S obzirom na to da su pisci pišući svoja djela određenim pismom i jezikom time ujedno legitimirali sami sebe u jednome vremenu i prostoru, treba vidjeti kakvo je današnje poimanje spomenute literature i koje je njezino mjesto u ukupnome korpusu hrvatske književnosti. Nakon rata 90-ih godina 20. stoljeća došlo je do drukčijega pristupa u proučavanju pisane baštine i kulture u BiH. Eduard Hercigonja svojom je knjigom *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja* (¹1994.; ²2006.) odredio hrvatsku kulturu srednjovjekovlja kao tropismenu pa je kao takva ušla i u školske udžbenike. Njegovim su putem nastavili Josip Bratulić i Stjepan Damjanović troknjižjem *Hrvatska pisana kultura: izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća* (2005., 2007., 2008.). I dok se kod Hercigonje može shvatiti nespominjanje arabične pismenosti jer je knjigu ograničio na srednjovjekovlje, a prvi se tekstovi pisani arabicom javljaju na rubu toga razdoblja,²³ teško je naći razloge zašto se ta literatura ne spominje kod Bratulića i Damjanovića. Odrednicu hrvatska tropismenost Mateo Žagar iz srednjega vijeka prenosi i na pismenost narednih stoljeća što znači da i on izostavlja arabičnu pismenost kao dio hrvatske

²¹ Nikola Milićević – Antun Šoljan (ur.), *Antologija hrvatske poezije od XIV stoljeća do naših dana*, Zora, 1966., str. 130.

²² Usp. B. Zelić-Bučan, *n. dj.*, str. 17.

²³ Usp. Srećko M. Džaja, „Hrvatska kulturološka sastavnica Bosne i Hercegovine“, *Bosna Franciscana*, 42, 2015., str. 289.

kulture.²⁴ Kada je riječ o BiH, primjetno je kod samih Hrvata da se veća pozornost posvećuje ćirilčnoj pismenosti koja je nakon ratnih sukoba 90-ih godina 20. stoljeća bila potpuno zanemarena. Štoviše, sam pojam ćirilica bio je (i još uvijek jest) u općoj uporabi toliko proskribiran da se i u znanstvenoj zajednici s velikim oprezom pristupalo toj temi, posebice ako je izlazila izvan suvremenih državnih granica.²⁵ O novome vrjednovanju ćirilčne pismenosti svjedoči i stvaranje *Aleje hrvatske ćirilice*, nastale očito po uzoru na Aleju glagoljaša, koja bi domaćemu čovjeku trebala približiti ćirilčno pismo koje je ostavilo velik trag u hrvatskoj kulturi. Ipak, to ostaje više lokalna atrakcija nego pokušaj kakve cjelovite strategije. Ponovno se i *Povelja bana Kulina*, jedno vrijeme prešućivana u hrvatskoj kulturnoj zajednici, proučava kao dio (i) hrvatske pisane tradicije.²⁶

Kada je riječ o, u ovome slučaju književnosti pisanoj arabicom, njezin izostanak u hrvatskome korpusu ne treba čuditi ako znamo da u *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas* nisu uopće ušli hrvatski muslimanski književnici jer „je njihovo djelo, u književno-povijesnom i kritičkom smislu, već obrađeno u sličnim publikacijama u Hrvatskoj i jer su se društveno-političke prilike za takav posao i u Bosni i Hercegovini stubokom promijenile“²⁷. Iako su i pojedini hrvatski katolički pisci iz BiH već jednim dijelom obrađeni „u sličnim publikacijama u Hrvatskoj“, svejedno su u *Leksikonu* našli svoje mjesto. Bit će da je ipak ponajprije bila riječ o nedostatku profesionalne hrabrosti priređivača toga djela. Ipak, i danas, iako rjeđe nego prije, postoje pojedini hrvatski kulturni radnici koji još uvijek govore o hrvatskoj četveropismenosti i ubrajaju alhamijado književnost, uz bošnjačku, i u hrvatsku književnost.²⁸ Činjenica je da uvrštavanjem tih pisaca i u korpus hrvatske književnosti ne znači da oni ne mogu biti smatrani i dijelom druge književnosti, u

²⁴ Usp. Mateo Žagar, „Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću“, Ante Bičanić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 3, 17. i 18. stoljeće*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 2013., str. 343.

²⁵ Usp. Mateo Žagar, „Hrvatska pisma u srednjem vijeku“, Josip Bratulić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 1, Srednji vijek*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 2009., str. 188.

²⁶ Usp. Stjepan Damjanović, „Hrvatska ćirilčna baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji“, *Filologija*, 62, 2014., str. 5.

²⁷ Mirko Marjanović, *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*, Matica hrvatska – Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 2001., str. 1.

²⁸ Usp. Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti – svezak I.: Raspeta domovina*, Marjan tisak, 2004., str. 171-173.; Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti: tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada Pavičić, 2004., str. 103-105. U novije vrijeme najustrajnije četve-

ovome slučaju bošnjačke. Njihovo pribrajanje hrvatskoj književnosti čini samo mali odsjek te iste razgranate književnosti po brojnim pokrajinskim ograncima, ali ona u bošnjačkome kulturnom korpusu može činiti ključno mjesto identifikacije i početka književnoga stvaranja muslimana na narodnome jeziku, stoga je razumljivo da su upravo Bošnjaci nakon 1990-ih pristupili (re)interpretaciji te književnosti obimnije nego Hrvati. Možda tu treba gledati i na strah koji se javlja kod njih ako tko drugi „svojata“ tu književnost.

Zbog turbulentne prošlosti i preplitanja različitih kultura, razumljivo je da se pojedina pisma koja su tijekom povijesti bila u uporabi na području Bosne i Hercegovine mogu dovesti u doticaj i s drugim kulturama i narodima koji žive u BiH. Na kraju krajeva, odabir pisma može, ali i ne mora biti odabir kulturne pripadnosti. Pismo, kao sustav znakova, samo je sredstvo da se njime zabilježi misao, a upravo bi ta misao pretočena u pisani izraz i sadržaj koji obuhvaća, te komu je upućena kao konačnim recipijentima, mogla pripomoći pri rasvjetljavanju tih odrednica. Naši bi suvremeni pogledi na neko razdoblje i pisce koji su tada stvarali morali stalno voditi računa o tome.

4. Anketa i analiza rezultata

Ako se promatraju Hrvati u Bosni i Hercegovini i njihovo poznavanje povijesnih pisama, pitanje je koliko se oni danas mogu identificirati s pisanom tradicijom i koliko ona utječe (utječe li uopće?) na poimanje njihova današnjeg identiteta? Drugo pitanje koje se može postaviti jest koliko škola i školski program, odnosno obrazovanje utječu na učeničko shvaćanje i prihvaćanje pojedinih kulturnih obrazaca. Naravno da je pitanje pripadnosti povijesnih pisama na tlu Bosne i Hercegovine samo jedan od mogućih pravaca u istraživanju, ali je sa socio-kulturološkoga gledišta zanimljiv jer dobro predočuje koliko školstvo utječe na učeničko razumijevanje prošlosti i prihvaćanje identitetskih odrednica. Zbog toga je provedena anonimna anketa o poznavanju povijesnih pisama učenika srednjih škola, a kao ispitanici poslužili su učenici srednjih škola u

ropismenost zagovara Domagoj Vidović (usp. Domagoj Vidović, *O rodu jezikom i pokoja fraška*, Vlastita naklada, 2016.).

Hercegbosanskoj županiji²⁹ (općine Tomislavgrad, Livno, Kupres i Glamoč)³⁰ s hrvatskim nastavnim programom. Anketa je provedena u prvim, drugim i trećim razredima srednjih škola, dok su, zbog vremena provedbe ankete u vrijeme priprema za maturu, četvrti razredi izostavljeni. U anketi je sudjelovalo sedam srednjih škola: Gimnazija Marka Marulića Tomislavgrad, Srednja strukovna škola Tomislavgrad, Srednja strukovna škola Silvija Strahimira Kranjčevića Livno, Srednja ekonomska škola Livno, Srednja škola Kupres, Srednja škola Kupres – Gimnazija, Srednja škola „Tin Ujević” Glamoč.³¹ Ukupan broj učenika koji su sudjelovali u istraživanju bio je 450. Odgovarali su na 18 pitanja otvorenoga i zatvorenoga tipa, koja su bila grupirana prema nekoliko kriterija iz kojih se moglo iščitati opće poznavanje povijesnih pisama, utjecaj školskoga programa na percepciju tih pisama te posljedično i (samo)identifikaciju učenika s pojedinim pismima.

Rezultati ankete pokazuju da se s glagoljicom u svojem obrazovanju susrelo 97,11 %, s bosančicom 93,33 %, a s pojmom alhamijado književnost tek 21,11 % učenika. I kod percepcije o pripadnosti pojedinih pisama odgovori donekle iznenađuju. Tako glagoljicu hrvatskim pismom smatra 42,66 %, a (staro)slaven-skim 38,44 % učenika, dok 11,77 % nije uopće odgovorilo ili je odgovorilo da ne znaju čije je pismo.

Bosančicu bosanskim pismom smatra 42,88 %, hrvatskim 22,88 %, a onih koji nisu odgovorili ili su odgovorili da ne znaju bilo je 14 %. Ovdje imamo veću disperziju odgovora, pa je 3,77 % odgovorilo da je bosančica pismo naroda BiH i Hrvatske, 3,55 % da je bosanskohercegovačko pismo, 3,11 % Hrvata u BiH te 2 % naroda BiH. Na pitanje kako se još naziva bosančica učenici su odgovorili hrvatska (22,22 %), bosanska (13,77 %) i zapadna ćirilica (6,88 %), dok 21,77 % nije ponudio nijedan odgovor. Vidi se da je ujednačen postotak onih koji su bosančicu smatrali hrvatskim pismom i onih koji su je nazvali hrvatskom ćirilicom.

²⁹ Namjera je autorâ provesti istraživanje u svim županijama s hrvatskom većinom u BiH, a Hercegbosanska županija poslužila je kao polazna točka.

³⁰ Autori zahvaljuju Ministarstvu znanosti, prosvjete, kulture i športa Hercegbosanske županije i ministrici Gordani Nakić na podršci pri provođenju ankete.

³¹ U Hercegbosanskoj županiji, prema popisu Ministarstva znanosti, prosvjete, kulture i športa, postoji ukupno osam srednjih škola. Preuzeto s: <https://www.vladahbz.com/ministarstvo-znanosti-prosvjete-kulture-i-sporta/> (30. I. 2023.).

Na pitanje koji narod/i u BiH baštini/e alhamijado književnost odgovori su pokazali da je izostanak izučavanja te književnosti u hrvatskome obrazovnom programu u BiH doveo do toga da je učenici ne smatraju dijelom svoje kulturne povijesti niti je poimaju kao dio svojega identiteta. Tako 11,77 % smatra da je ona bošnjačka, 7,11 % muslimanska, 2,88 % da pripada islamskomu narodu, a 1,33 % Bosancima. Zajedničkom bošnjačkom i hrvatskom smatra je 0,44 %, isto toliko smatra da je ta dva naroda dijele sa Srbima, a tek 0,22 % da pripada isključivo Hrvatima. Na ovo je pitanje 12,66 % ispitanika odgovorilo da ne zna komu pripada alhamijado književnost, dok 56,22 % nije uopće odgovorilo (kod glagoljice je neodgovorenih bilo 11,11 %, a kod bosančice 13,33 %).

Na pitanje *Što je alhamijado književnost?* 9,33 % učenika smatra da je to književnost na narodnome jeziku pisana arapskim pismom, 3,33 % da je to književnost na bosanskome, portugalskome i španjolskome jeziku pisana arabicom, 2,88 % misli da je riječ o muslimanskoj književnosti na narodnome jeziku pisanoj arabicom, za 2,66 % to je bosanska književnost pisana arapskim pismom, a 1,77 % pribraja je, uz sve nabrojene, i hrvatskoj književnosti. I ovdje imamo velik broj onih koji nisu odgovorili na pitanje (46,66 %) i onih koji su odgovorili da ne znaju (21,77 %).

Iz analize rezultata ankete vidi se da su učenici pokazali još slabije rezultate kod poznavanja kulturnih spomenika i osoba iz prošlosti BiH. Kada je riječ o pismima na kulturnim spomenicima, tražilo se poznavanje pisama na *Humačkoj ploči*, natpisu Vignja Miloševića, *Povelji Kulina bana* te općenito na stećcima. Osnovna je karakteristika, uz veliko kolebanje u odgovorima, velik broj onih koji nisu odgovorili na postavljena pitanja (od četvrtine pa skoro do polovine ispitanika, ovisno o pitanju).

Učenici smatraju da na stećcima u BiH prevladava glagoljica (38 %), zatim bosančica (22,88 %) te ilirsko pismo (4,66 %) i ćirilica (3,33 %). Udio onih koji nisu odgovorili jest 22,44 %, a onih koji su odgovorili da ne znaju 2,44 %. Za *Humačku ploču* 48,44 % smatra da je napisana bosančicom, 10,22 % glagoljicom, 4 % ćirilicom, 2,44 % latinicom. Nijedan odgovor nije ponudilo 26 % učenika, a 3,33 % odgovorilo je da ne zna. Iako je pitanje jasno tražilo pismo kojim je napisana *Humačka ploča*, 2,66 % učenika ponudilo je odgovor staroslavenski jezik. Četvrtina ispitanika (25,77 %) znala je da se nadgrobni spomenik Vignja Miloševića naziva *Kočerinska ploča*, ali je s pismom bilo više problema jer je

10,22 % odgovorilo da je riječ o hrvatskoj ćirilici, 9,55 % bosančici, 6,66 % ćirilici te 5,11 % glagoljici. Ovo je pitanje imalo najviše onih koji nisu uopće odgovorili (48 %) ili nisu znali odgovor (16,88 %). Da je *Povelja Kulina bana* napisana bosančicom, smatra 54 %, glagoljicom 7,77 %, a ćirilicom 3,11 % učenika. Iako je pitanje jasno tražilo pismo kojim je napisana *Povelja*, i ovdje imamo, kao kod *Humačke ploče*, da je 2,88 % učenika odgovorilo da je riječ o starobosanskom narodnom jeziku. Također, skoro četvrtina učenika (24,88 %) nije ponudila nijedan odgovor, a 4,66 % napisalo je da ne zna odgovor.

Kao dvije ključne osobe za pismenost u BiH u anketu su stavljeni Matija Divković i Ivan Bandulavić. Ne samo da su prvi tiskali knjige za područje BiH nego su i rabili različita pisma, pa se savršeno uklapaju u model provedene ankete. Nešto više od četvrtine učenika dobro je prepoznalo kojim su pismom tiskala svoja djela dvojica navedenih književnika, ali je isto tako velik postotak onih koji su krivo odgovorili. Da je Divković svoja djela tiskao bosančicom, smatra 27,55 %, latinicom 9,33 %, a glagoljicom 5,33 % učenika. Miješajući pismo i jezik, za bosanski narodni jezik odlučilo se 5,77 % ispitanika. S obzirom na to da je riječ o osobi koja se smatra začetnikom hrvatske i općenito novovjekovne pismenosti u BiH, zabrinjava velik broj onih koji nisu odgovorili (33,77 %) ili su odgovorili da ne znaju (11,11 %) kojim se pismom služio Divković. Slično je i s Bandulavićem. Da je tiskao knjige latinicom, smatra 26,66 %, bosančicom 4 %, glagoljicom 3,55 % i ćirilicom 1,55 % učenika. Iznenaduje i zabrinjava podatak da je postotak onih koji nisu odgovorili (46,88 %) ili su odgovorili da ne znaju (14,66 %) kojim je pismom tiskao svoja djela Bandulavić veći od ionako visoka postotka kod Divkovića.

Na kraju su ostala, činilo se, dva najlakša pitanja, o pismima kojima su se služili franjevci u BiH i o osobi koja je uvela gajicu u BiH. Vrlo malo učenika stavilo je više od dvije kombinacije pisama, uglavnom su pisali da su se franjevci u BiH služili tek jednim od pisama. Latinicu su učenici najviše povezali s franjevačkom pismenosti, stoga se za nju odlučilo 16,22 %, za bosančicu i latinicu odlučilo se 15,77 %, za glagoljicu 8,22 %, za glagoljicu i bosančicu 7,77 % i samo za bosančicu 6,22 % učenika. Trećina učenika (33,33 %) nije odgovorila na ovo pitanje, a 4 % odgovorilo je da ne zna odgovor. Možda je najšokantniji podatak da četvrtina učenika (24,66 %) smatra da je gajicu u BiH uveo Ljudevit Gaj i da tek 1,11 % zna da je riječ o Ivanu Frani Jukiću. Kao i drugdje u anketi, visok je

postotak onih koji nisu uopće odgovorili (52,66 %) ili nisu znali odgovor (14,44 %).

Zaključak

Svrha je rada bilo propitati poznavanje povijesnih pisama te ključnih spomenika i osoba iz kulturne povijesti Hrvata u BiH. Rezultati istraživanja pokazuju da su učenici tijekom školovanja podjednako upoznati s glagoljicom i bosančicom, ali da ih različito vrjednuju i povezuju s identitetom. Dok glagoljicu uglavnom smatraju hrvatskim i (staro)slavenskim pismom, bosančicu smatraju uglavnom bosanskim, uz manje od četvrtine ispitanika koji je smatraju i hrvatskim pismom. Tijekom školovanja učenici su se najslabije upoznali s arabicom, odnosno s alhamijado književnošću i uglavnom smatraju da je ona dio bošnjačkoga identiteta. No, velika većina učenika nije odgovorila ili je odgovorila da ne zna komu pripada ta književna baština pa je, zapravo, tek manjina njih odgovorila na to pitanje. Dobiveni se rezultati podudaraju sa školskim programom koji govori o hrvatskoj tropismenosti. Iako neki znanstvenici i dalje ustraju na pojmu četveropismenosti, pribrajajući djela napisana arapskim pismom i hrvatskoj kulturnoj baštini, iz istraživanja proizlazi da je taj trud uzaludan ako nema institucijsku potporu i ako se ne podučava u sklopu školskoga programa. Kod spomeničke pisane baštine vidljivo je kolebanje u prepoznavanju kojim su pismom pisani koji spomenici, a situacija je još gora kod prepoznavanja kojim su pismom svoja djela tiskali Matija Divković i Ivan Bandulavić, ključne osobe hrvatske i bosanskohercegovačke pismenosti.

Dakle, prema rezultatima istraživanja potvrđene su radne hipoteze i može se zaključiti kako analizirana pisana kulturna baština slabo utječe na gledište o identitetu ispitanika, odnosno da je povezana s obrazovnim programom. Pisma koja se spominju tijekom školovanja, poput glagoljice, učenici lakše prihvaćaju kao svoja. Iako se opća informiranost o navedenoj problematici učenika srednjih škola može smatrati solidnom, konačan zbroj podataka pokazuje ipak nedovoljno poznavanje povijesnih pisama kojima su se služili Hrvati u BiH, kao i ključnih spomenika i osoba iz kulturne povijesti Hrvata u BiH. Na koncu, da bi se moglo izvesti konkretnije zaključke, potrebno je proširiti istraživanje i na druge hrvatske županije u BiH te detaljnije analizirati kurikulum nastave hrvatskoga jezika i kulture u BiH.